

TL 3097 Hakas Türkçesi V

DERS 2:

Sıfat Yapımı

Пілдірістернің пүдізі

Пүдізі хоостыра пілдірістер ікі пөлікке чарылчалар: *пүткен* паза *пүтпеен*.

а) пүтпееннерге арыҕ төстіктең не пүткен пілдірістер саналчалар: *ах, көк, ник, улуғ, чоон*; Пурунғыда пүткен, че амғы хакас тілінде төстігі паза хозымы алынча киректелбиг, чарылбас іде пірік парған пілдірістер пеерөк кірчелер: *тирең, улуғ, абахай, сылағай, пөзік, пасха, ніске* п. ан.п.

б) пүткен пілдірістернің төстіктері паза сөс пүдірчең хозымнары іле пөлілчелер: *күстіг (күс-тіг), хын-ығ, ізі-г, пүүн-гі, чазы-дағы, чоох-чыл*. Пуох чардыхха өңні таныхтапчатхан хадыл пілдірістер кірчелер: *хара кўрең, чарых көк, хызыл сарығ*.

Пүтпеен пілдірістернің санына өөн өңнерні паза аттарның мастьтарын таныхтапчатхан, тус паза пространство пілдіріглерін паза пасха даа підіріглерні таныхтапчатхан пілдірістер кірчелер: *ах, көк, хоор, хыр, хара, ала, тар, тўс, тиң* [көр.: ГХЯ 1975, 86].

Пілдірістер удаа мындағ хозымнар полызиинаң пүтчелер:

1) Теелістіг пілдірістер пүдірчең хозымнар:

-дағы/-дегі, -тағы/-тегі: *кўскўдегі, таңдағы, соондағы, суғдағы, тағдағы, миндегі, ністегі*. (-дағы/-дегі, -тағы/-тегі хозымнар пүткен хадыл хозымнар полчалар. Оларның пүдізінде **-да/-де, -та/-те** орынғы падеж хозымнарын паза **-ғы/-гі** пілдіріс пүдірчең хозым іле көрінче);

-лығ/-ліг, -нығ/-ніг, -тығ/-тіг: *саллығ, иллиг, синніг, тыттығ, иттіг*. Пу хозым полызиинаң пүткен пілдірістер субъекттің нима-ноолығ полчатханын таныхтапчадар. Тілцілер -ліү хозымның Орхон-Ким хастада табылған тастарда пазылған пічіктерде пуох тузада киректелчеткенін таныхтапчалар [Катанов, 1903; Кормушин2008, 236].

-ғы/-гі, -хы/-кі: *сағамғы, кичеегі, пүүлгі, аархы, пееркі, ыраххы*. -ни/-ти: *палани, чир-чайаанни, хысти*. Хакас тілінде підірістерні пүдірерінде сағамғы туста удаа

2) Качестволығ пілдірістер пүдірчең хозымнар:

-ығ/-іг, -ғ/-г хозым полызиинаң салтарны көзітчеткен сөстер пүтчелер: *арығ (<ары-), ачығ (<ачы-), хойығ (<хойы-), өтіг (<өт-), хуруғ (<хуру-), пызығ (<пыс-), хатығ (<хат-), чылығ (<чылы-), ізіг (<ізі-);*

Көзідімнер:

Арығ кізі, арығ ідіс, арығ көзенек, арығ чўрек; ачығ муксун, ачығ айран, ачығ табыс, ачығ сыыт; хойығ сас, хойығ потхы; өтіг соох, өтіг табыс; хуруғ от, хуруғ одың, хуруғ чир, хуруғ чазы, хуруғ көнек, хуруғ ідіс, хуруғ хол; пызығ чистек, пызығ тамах, пызығ ўгре, пызығ яблах, пызығ холлығ; хатығ тўзек, хатығ чир, хатығ тамхы, хатығ сөс, хатыщ соохтар; чылығ кўн, чылығ сөстер; ізіг чей, ізіг чайғы...

-ых/-ик, -х/-к: Действиенің салтарын таныхтапчатхан пілдірістер пүдірче: *ачых* (< ач-), *чабых* (< чап-), *үзік* (<үс-), *изірік* (<изір-), *артых* (<арт-), *оодых* (<оот-), *сыных* (< сын-), *туных* (<тун-), *ырах* (<ыра-), *чарых* (<чары-), *ірік* (<ірі-), *нымзах* (<нымза-), *чүгүрік* (<чүгүр-).

Көзідімнер:

Ачых чир, ачых көзенек, ачых ізік; чабых ізік; артых күстіг кизи, артых ахча; чүгүрүк ат, чүгүрік пала, чүгүрік тілліг; үзік арғамчы; изірік ирен; оодых чірче; туных кизи, туных табыс, туных чир; ырах чирлер; чарых чылтыстар, чарых күн; ірік кірлес; нымзах халас, нымзах сас....

*История саринаң -ығ/-іг, -ғ/-г хозымны -ых/-ик, -х/-к хозымның үнниг варианты тіп санапчалар. Аннаңар пу ікі хозымның тузалары даа төйлер. Пу хозымнар адалыстарны даа пүдірібөкчелер: илгек, пөлік, чадығ... Пу хозымнар пользиинан пүткен сөстер пастағызын пілдірісті таныхтапчадып, соонаң көөлче субстантивироваться пол парып предмет тузалығ пол чөрібіскен тіп саналча.

-аң/-ең/-ң: *чылбыраң* (<чылбыра-), *пораң* (<пора-), *түрең* (< түре-). Пу хозым *тирең* сөсте чарылбас іде пірік парған.

Көзідімнер:

чылбыраң ағас, чылбыраң пус, чылбыраң пол, чылбыраң тас; пораң суг; түрең пала...

-хах/-кек: Предметтернің алыспинчатхан качествозын алай хылығын көзітчеткен пілдірістер пүдірче. *киліскек, полысхах, харасхах, тудысхах;*

Көзідімнер:

Киліскек паалағ, киліскек өдік; кизее полысхах кизи, палазына полысхах іче; үгреніске харасхах пала, чуртаста харасхах кизи...

-хай/-кей, -ғай/-гей: Предметтернің алыспинчатхан качествозын алай хылығын көзітчеткен пілдірістер пүдірче. Сылағай “ince ve uzun boylu”, туранхай “çabuk yorulan (at hakkında)”, килегей “kekeme”, килтегей “yabani, insanlardan uzak”, абахай “güzel”.

Көзідімнер:

сылағай сынынғ кизи, сылағай оол, сылағай ағас; килегей кизи; килтегей кизи, килтегей аал, килтегей чирлер; абахай ипчи, абахай хыс.

-цах/-чек: Предметтернің алыспинчатхан качествозын алай хылығын көзітчеткен пілдірістер пүдірче. *Эрінчек* (<эрін-), *киртінчек* (<киртін-), *сырылцах* (<сырыл-), *тарынцах* (<тарын-), *ундутцах* (<ундут-)

Көзідімнер:

Эрінчек оолах; тарынцах кизи, тарынцах сөстер; киртінчек кизи; сырылцах оттар, ундутцах кизи...

-чых/-чік: Предметтернің алыспинчатхан качествозын алай хылығын көзітчеткен пілдірістер пүдірче. *Кірленчік “çabuk kirlenen”* (кірлен-), *талалчых “kırılğan: çabuk kırılan”* (талал-); *кібіренчік “homurdanır duran”* (кібірен- “homurdanmak, mırıldanmak”), *нахланчых “söylenen”* (нахлан- “söylenmek, homurdanmak”) *толғалчых “dolanmış; kurnazca, samimiyetsizce davranan”* (толғал- “dolanmak”), *махтанчых* (махтан-)...

Көзідімнер:

кірленүк кип, кірленүк обой; талалчых чірче, талалчых іс; кібіренүк апсах; нахланчых иней; толғалчых арғамчы, толғалчых кізі, толғалчых хыс; махтанчых кізі

-аачы/-еечі: *малхадаачы (малғат-), ізеечі (іс-)*...

Көзідімнер: *Малхадаачы ипчі; ізеечі кізі*

-чы/-чі: *түгенчі (түген-), малхатчы (малхат-),*

ылғаахчы (ылғаах), ойынчы (ойын), уйғучы (уйғу).

Көзідімнер:

Айның түгенчі күні; малхатчых оолах; ылғаахчы пала, ойынчы хыс; уйғучы оолах...

-чыл/-чил, -цыл/-ціл: Адалыстардаң предметтернің алыспинчатхан качествозын алай хылығын көзітчеткен пілдірістер пүдірче: *иртеціл (ирте), уйғучыл “уукulu” (уйғу), чоохчыл (чоох)*

Көзідімнер:

Уйғучыл кізі ибде дее настанминча, тоғысха даа орылатча, Иртеціл пала, иртеціл аалчы

-ос/ös: *тілбірös, чойырхос, суулос.*

Сөстің төстігінең амғы тусха теере чарылбас іде пірік парған хозымнар:

-ым/-ім, -м: *алғым, килкім, хызым, харам, пүктем, тығым, ыхчым;*

-ыр/-ір, -р: *игір, пүгір, хыйыр, хазыр;*

-хын/ -кін, -гін: *өткін, тискін, тасхын.*

-ғы/-гі, -хы/-кі: *пееркі, аархы, ибіркі, иртенгі;*

-аах/-еек: *чөреек, өссіреек, хыылаах, сулаах;*

Сағамғы туста наа пілдіпістер пүдірерінде киректелбинчеткен хозымнар пар: **-ам/-ем:** тынам, көлем, пүктем; **-ах/-ек:** аңмах (аңмай), чилбек (чилбей); **-быр/-бір:** чилбір, халбыр; **-ғас/-гес:** хыйғас, изіргес; **-дыр/-дір:** сұғдыр, түгдір (түгдүр); **-оос/-өös, -аас/-еес:** тілбірöс, аахтаас, маңзыраас; **-бах/-бек, -пах/-пек:** ағбах, ныспах, тошпах; **-сах/-сек, -зах/-зек:** сұғзах, көпсек; **-сым/-сім:** алаасым, көкесім;

-хыл/-кіл, -читкіл: төрткіл, читкіл. Пу хозымнар пользыинаң сағамғы туста наа сөстер пүтпинче.

Хакас тіліне орыс тілінең кірген пілдірістер

Хакас тілінде орыс тіліндегі осхас род гоамматика категориязы чох полчатханнаңар, орыс тілінең алылған пілдірістер **–ай** алай ба **–ой** хозымнығ ла киректелчелер. Ударение пілдірістің соондағы слогына түсчетсе **–ой** хозарға кирек полча: *краевой (<краевой), боевой (<боевой), областной (<областной), городской (<городской)*... Ударение сөстің төстігіне түсчетсе **–ай** аффикс хозылча: *всемирнай (<всемирный), ударнай (<ударный), гласнай (<гласный), орфографической (<орфографический)*...

Көзідімнер:

Партияның краевой конференциясы ирткен.

Чииттернің всемирной фестивалы иртті.

Предметтің признагы чох полчатханы нимес алай чох сөстер пользиинаң пилдірілче:

Күстіг нимес оолах, күзі чох оолах, пөзік нимес ағас, ырах нимес ааллар, аарлығ нимес тастар, хазыр нимес чиллер п.ан.пас.....

Литература

Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствоы, 2018.

Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. -160 с.

Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975.– 417с.

Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология.Абакан 1948. – 124 с.

Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.

Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-воы, 2009. - 149 с.